

UOT 81.

Səfiyyə Bərmuzi
ADU
sofi_24@list.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ORİENTASIYA İSMİ KATEQORİYA KİMİ

Açar sözlər: *orientasiya, sözünü, istiqamətlənmə.*

Key words: *orientation, preposition, direction.*

Ключевые слова: *ориентация, предлог, направления.*

Orientalasiya elə bir kateqoriyadır ki, onun qrammemləri hadisənin obyektə münasibətdə inkişaf istiqamətini xarakterizə edir. Bu kateqoriya xarakterizə edilən prosesin obyektə münasibətdə orientasiyasını bildirir və tipik ismi kateqoriyadır. Orientalasiya kateqoriyası vasitəsilə hərəkətin münasibətdə olduğu isim (əşya) müəyyən məkanın üzərinə, içərisinə və altına doğru yönəlməklə onun inkişaf istiqamətini əhatə edir.

Azərbaycan dili orientasiya kateqoriyasının işlənməsinə görə ingilis dilindən fərqlənir. Aqqlütinativ quruluşa malik olan dilimizdə orientasiya kateqoriyası lokalizasiya kateqoriyasında olduğu kimi həm hal şəkilçiləri, həm də köməkçi adların köməyi ilə formalaşır.

Azərbaycan dilinin tipoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, burada orientasiya qrammemlərinin adından da görüldüyü kimi yönlük halda olan isim və köməkçi adların və köməkçi nitq hissəsi olan qoşmaların köməyi ilə yaranır. Azərbaycan dilində isminin halları qoşmalar ilə işlənmə dairəsinə görə müxtəlif cür təsnif olunur. Orientalasiyanın bu növündə isə işlənmə dairəsi ən geniş ismi hal yönlük haldır. Yönlük hal statik məkan mənası ilə deyil, birbaşa istiqamətlənmə ilə bağlıdır. Məsələn:

Qadın alt dodağını qabağa uzadıb, onu bu şəhərə gətirib tullayan bəxtinə lənət oxuyurdu.

Nümunədən görüldüyü kimi *bu şəhərə* birləşməsi konkret məkana yönələn prosesi ifadə edir.

Bəzən yönlük halda olan isimlər iş və hərəkətin dayanacaq məkanını göstərir. Lakin onun qoşmalarla işlənməsi burada məna fərqi yarada bilər. Məsələn, *Evə gedirəm* və *Evə tərəf gedirəm* cümlələrindəki məna fərqi ay-

dın görünür. Birinci cümlədə hərəkətin son nöqtəsi dəqiq verilsə də, ikinci nümunədə tərəf qoşması hərəkətin bitmə nöqtəsinin ev olduğunu vurğulamır, yəni *evə tərəf getmək* heç də məhz *evə getmək* mənasını ifadə etmir [2, s.192]. Əşyanın səthə doğru istiqamətlənməsi *üzərinə*, *üstünə* köməkçi adlarından başqa, ismin yönlük halı (-a, -ə şəkilçisi vasitəsilə) ilə də işlədilə bilər. Məsələn:

Ondan istədiyim bütün əşyaları masanın üstünə (üzərinə, masaya) qoymuşdu.

Orientasiyanın digər iki istiqamətlənmə kateqoriyaları isə yalnız köməkçi adların köməyi ilə yaranır. Onlar *altına (aşağısına)* və *içinə (içərisinə)* köməkçi adlarıdır. Məsələn:

Ayaqqabılarını stolun altına yerləşdir.

İpi ağacın aşağısına bağla.

Diskləri rəflin içərisinə (içinə) qoy.

Yuxarıdakı nümunələrdən görüldüyü kimi, Azərbaycan dilində orientasiya katqoriyası istiqamətlənmə mənasını ifadə etdiyi üçün əsasən ismin müvafiq halı olan yönlük halı ilə əmələ gəlir. Hətta köməkçi adlar da isimlər kimi istiqamətlənmə mənasında yönlük halda (*altına*, *içərisinə*, *üstünə*, *üzərinə*) işlədilib.

Maraqlı məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilində müəyyən isimlərin leksik mənalardan asılı olaraq köməkçi adlardan istifadə etmədən, yalnız yönlük hal vasitəsilə, müvafiq mənanı ifadə edərək orientasiya kateqoriyasını yaratmaq olar. Məsələn:

Mənə lazım olan əşyaları bu siyirməyə yerləşdirdim.

Yeməkləri süfrəyə düzməmişdən əvvəl lazımı bəzək işlərini görmək lazımdır.

Kitabları rəflərə yerləşdirmək üçün icazə almalıyıq.

Verilən nümunələrə nəzər yetirsək, görərik ki, ilk iki cümlədəki *siyirməyə* və *süfrəyə* sözlərinin leksik mənaları müvafiq köməkçi adları (*içərisinə*, *üstünə*) istifadə etmədən də orientasiya kateqoriyasını yarada bilər. Üçüncü cümlədə isə *rəflərə* isminin əvəzinə *rəflərin üzərinə* və *rəflərin içərisinə* birləşmələri ilə iki müxtəlif mənalı orientasiya kateqoriyası ortaya çıxır. Burdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu cür nümunələr ismin leksik mənası baxımından formalaşır.

İngilis dilində orientasiya kateqoriyasını formalaşdıran hal kateqoriyası olmadığı üçün sözlülər birləşmə daxilində əsas istiqamət yaradan vahidlər hesab olunur. Sözlülər vasitəsilə birləşmələr arasında yaranan bu əlaqələr öz imkanlarına görə hal şəkilçiləri ilə bərabər hüquqa malikdir. Sözlü-

lər birləşmə daxilində öz vəziflərinə görə hallara yaxın olsalar da, formasına görə fərqlənirlər. İngilis dilində istiqamət mənalı sözləri məkan mənalı sözlərinin təsnifatı zamanı ortaya çıxır.

B. Levin özünün “English Verb Classes and Alternations” kitabında istiqamət mənalı feilləri qeyd edərkən onları obyektin məkanda yerləşmə və məkana doğru (şəxsə) istiqamətlənmə baxımından qruplaşdırır. Levin öz təsnifatına istiqamət bildiren feillərin yaratdığı birləşmələri (directional phrase) də daxil edir. O, bu feilləri itələmə/dartma (push/pull verbs), tullama (throwing verbs), yerləşdirmə/götürmə (putting/removing verbs) və s. mənalı istiqamət feillərinə ayırır. Məsələn:

Leona pushed the cart to the market. “Leona arabanı marketə itələdi”
Steve tossed the ball to the gate. “Stiv topu qapıya atdı.” [4, s.74]

Nümunələrdəki *the cart to the market, the ball to the gate* birləşmələri push və toss feillərinin cart və ball isimlərinə olan münasibəti nəticəsində formalaşmışdır. Hər iki nümunədə x-in içərisinə qrammem inventarı verilmişdir.

İngilis dilində müəyyən feillər vardır ki, onlar həm statik yerləşmə, həm də istiqamətlənmə mənasını ifadə edir. Bu zaman müxtəlif sözlərdən istifadə olunur. Bəzən bu feillərin hansı məna çaları yaratdığı mübahisəli qalır. Məsələn, “*put-qoymaq*” və eyni məna ifadə edən başqa feillər *in* və *on* sözləri ilə işləndikdə lokalizasiya, *into* və *onto* sözləri ilə işləndikdə isə istiqamət mənalı ifadə edir. Məsələn:

I put the pen on the table. “Mən qələmi stolun üstünə qoydum.”
He put the pen in the box. “O, qələmi qutuya qoydu”
Jessica loaded boxes onto/into/under the wagon. “Cesika qutuları vaqonun üstünə/içərisinə/altına yüklədi.”

Ən maraqlı məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, ingilis dilində bəzi feillər vardır ki, onlar istiqamətlənmə mənası ifadə etmədən orientasiya (II) kateqoriyalı birləşmələrlə işləyə bilərlər. Onları Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən istiqamət mənalı feillərdən istifadə edə bilərik, lakin bu cür feillər olmadan da istiqamətlənmə mənası aydın şəkildə görünür. Məsələn:

We started into the hall. “Biz zalın içərisinə irəliləməyə başladıq.”
I will allow you into my house. “Mən səni evimə qoyacam.”
They continued into the forest. “Onlar meşəyə doğru davam etdilər.”
He hesitated toward the door of the apartment. “O, mənzilin qapısına doğru tərəddüdlə irəlilədi.” [5, <http://elies.rediris.es/elies11/cap61.htm>]

İngilis dilində istiqamət mənalı sözlər sırasında *to* sözüənsü ən geniş yayılıdır. Bu sözüü hərəkətin yönlədiyi istiqamətin son nöqtəsini göstərir.

I sent the package to their apartment. "Mən bağlamanı onların mənzilinə göndərdim."

Nümunədən görüldüyü kimi proses bildirən "*to send-göndərmək*" feili əşyanın müəyyən məkana doğru orientasiyasının əsasını təşkil edir.

Əşyanın istiqamətlənmə prosesini ifadə edən feillərin iştirakı olmadan da əşyanın orientasiyasını ifadə etmək mümkündür. Məsələn:

Is this the way to the airport? "Bu, hava limanına aparən yoldur?"

Bu cümləni həmçinin prosesi ifadə edən feilləri işlətməklə də qeyd etmək istərdik. Məsələn:

Does this way go (take) to the airport?

Is this the way going (taking) to the airport?

In/into sözləri də əşyanın müəyyən məkana istiqamətlənmə mənasını ifadə edir. Bu sözləri *to* sözlündən fərqləndirən məqam ondan ibarətdir ki, *in/into* sözləri vasitəsilə əşyanın istiqamətləndiyi məkənin konkret sərhədlərinin mövcudluğu şərtidir. Məsələn, *I threw the stone to the wall* "*Mən divara daş atdım*" cümləsində əşyanın (daş) istiqamətləndiyi məkənin içərisi, daxili deyil, yalnız istiqamət (divara) nəzərdə tutulduğundan *to* sözlündən istifadə edilib. Və yaxud *I threw the ball into the box* "*Mən daşı qutuya atdım*" cümləsində isə əşyanın (top) istiqamətləndiyi məkənin (qutu) sərhədləri olduğundan *into* sözlündən istifadə olunub.

İngilis dilində digər bir sözlü olan *on* əşyanın hər hansı bir məkənin səthinə doğru istiqamətlənməsini göstərir. Məsələn:

Put the book on the table. "Kitabı masanın üstünə (masaya) qoy."

İngilis dilində *onto* sözlü əşyanın hər hansı bir məkənin səthinə doğru istiqamətlənməsini ifadə edir. Onun *on* sözlündən fərqi odur ki, *on* poli-semantik olduğu üçün həm lokalizasiya, həm də orientasiya mənası daşıyır. *Onto* isə monosemantik mənalıdır və yalnız əşyanın məkəna doğru yönlənməsini ifadə edir. Məsələn:

Mix the paint and spray it onto the floor. "Boyanı qarışdır və onu döşəməyə (döşəmənin üzərinə) çək."

İngilis dilində orientasiya kateqoriyasını ifadə edən digər önlüklər sırasına *under (altına)* və *over (üzərinə)* də daxildir. Bu önlüklərlə sinonimlik təşkil edən digər sözlər *below (aşağısında)* və *above (üzərində)* sözləridir. Lakin orientasiya kateqoriyasının işlədilməsində onlar arasında ifadə fərqi yaranır. *Under-below* və *over-above* yaxın mənalı sözlər ol-

maqlarına baxmayaraq, orientasiya kateqoriyası zamanı biri digərinin yerində işləmə bilməz. Bu onunla əlaqədardır ki, orientasiya zamanı hərəkətdə olan əşya istiqamətlənən məkanla təmas vəziyyətində olmalıdır. Verilən sözlərdən *under* və *over* əşyanın məkanla qarşılıqlı təmas vəziyyətini ifadə edir. Digər sözlər isə bu əlaqəni əks etdirməyi üçün orientasiya deyil, lokalizasiya kateqoriyasını ifadə edir. Məsələn:

Put the black box under (over) the white one. "Qara qutunu ağ qutunun altına (üstünə) yerləşdir."

Bütün verilən izahatlar və nümunələrdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, orientasiya hər iki dildə ismi kateqoriyadır, lakin onun işlədilməsi dillərin tipoloji quruluşu ilə yaxından əlaqədardır. İltisqi dil olan Azərbaycan dilində hal şəkilçiləri və köməkçi adlar, ingilis dilində isə hal şəkilçilərinə semantik cəhətdən uyğun gələn sözlər bu kateqoriyanın yaranma vasitələridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Köməkçi nitq hissələri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1958, 49 s.
2. Cabbarzadə İ. Müasir Azərbaycan dilində ismin halları, namizədlik dissertasiyası, Bakı: ADU, 1959, 230 s.
3. Lindstromberg S. English Prepositions Explained. John Benjamin Publishing Company, 2010, 288 pp.
4. Levin B. English Verb Classes and Alternations. Chicago: University of Chicago Press. 1993, 366 p.
5. <http://elies.rediris.es/elies11/cap61.htm>

Səfiyyə Bərmuzi

Summary

Orientation as a nominal category in Azerbaijani and English languages

The article is devoted to the typological study of orientation as a nominal category. This category indicates the orientation of the described process in relation to the object, and is a typical category of the noun. From all the explanations and examples given, it can be concluded that orientation is a category of nouns in both languages, but its use is closely related to the typological structure of languages. In English it is formed by the corresponding prepositions used with nouns. In Azerbaijani it is related with the category of case of nouns and postpositions.

Сафия Бармузи

Резюме

**Ориентация как номинальная категория в
Азербайджанском и английском языках**

Статья посвящена типологическому исследованию ориентации-как номинальной категории. Эта категория указывает на ориентацию описываемого процесса по отношению к объекту, и является типичной категорией существительного. Из всех приведенных объяснений и примеров можно сделать вывод, что ориентация является категорией существительных в обоих языках, но ее использование тесно связано с типологической структурой языков. В азербайджанском языке, который является агглютинативным, суффиксы падежа и вспомогательные существительные, а в английском языке слова, семантически соответствующие суффиксам падежа, являются средствами образования этой категории.

Rəyçi: f.e.d., prof. H.M.Zərbəliyev

Redaksiyaya daxil olub: 19.10.2020